

.....

XX АСРНИНГ 20-30-ЙИЛЛАРИДА ЎЗБЕК МАЪРИФАТПАРВАРЛАРИНИНГ ЛИНГВИСТИК ФАОЛИЯТИ

Нилуфархон Жораева,

*Жумабек Ташенев номидаги университет магистранти
(Қозоғистон)*

Аннотация. Мазкур тезисда XX асрнинг 20–30-йилларида ўзбек маърифатпарварларининг тилшунослик соҳасидаги илмий ва амалий фаолияти таҳлил қилинади. Жадид зиёлиларининг миллий тилни ривожлантириш, янги усул мактаблари учун дарсликлар яратиш, матбуотни тараққий эттириш ва ўзбек адабий тилини шакллантириш борасидаги хизматлари ёритилади. Шунингдек, Маҳмудхўжа Бехбудий, Абдурауф Фитрат, Абдулла Авлоний, Мунавварқори Абдурашидхонов, Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий каби маърифатпарварларнинг тил сиёсати, умумтуркий адабий тил ғояси ҳамда она тили таълимига оид қарашлари илмий манбалар асосида таҳлил этилади. Тадқиқот натижалари жадидларнинг миллий тил тараққиёти ва ўзбек тилшунослиги ривожига қўшган ҳиссасини ёритишга хизмат қилади.

Калит сўзлар: жадидчилик, маърифатпарварлик, ўзбек тилшунослиги, ўзбек адабий тили, матбуот, Абдурауф Фитрат, Маҳмудхўжа Бехбудий, Абдулла Авлоний, умумтуркий тил.

XIX аср охири, XX аср бошларида Мараказий Осиёда зиёлилар ўртасида миллий ўз-ўзини англаш ҳисси кучайди. XVI асрдан бошланган маданий, маънавий инқироз туфайли унутилар даражага келиб қолган бой маданий ва маънавий меросимизни тиклаш, кишилар ўртасида ўтмиш маданиятига меҳр-муҳаббат ҳиссини уйғотиш ҳаракати бошланди. Бу ҳаракатнинг яловбардори сифатида жадидизм майдонга келди. Жадидлар, тараққиётга эришишнинг бош йўли маърифат эканлигини ҳис қилганлари ҳолда, биринчи навбатда, янги типдаги мактаблар очиш, замонавий олий

мактаблар ташкил этиш, дунё янгиликларини халқ ўртасида тезроқ тарғиб қилиш, кишиларни уйқудан уйғотиш учун матбуотни ривожлантириш; тараққиётимизга тўсиқ бўлаётган иллатларни фош қилиш учун театр санъатини барпо этиш, иқтидорли ёшларни Оврўпонинг энг илғор олий ўқув юртларига ўқишга юбориш орқали миллий онгни шакллантириш, миллий ғурур ва ифтихор туйғуларини сингдиришга уриндилар. Янги типдаги мактаблар очишда Абдулла Авлоний, Ибрат, Мунаввар Қори, Сўфизода, Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий, Ашурали Зоҳирий, Абдурауф Фитрат сингари ватанпарварлар жонбозлик кўрсатдилар. Уларнинг кўпчилиги янги мактаблар учун дарсликлар ҳам ёздилар. Хусусан, Бехбудийнинг «Рисолаи асбоби савод», «Рисолаи жўғрофияи умроний», «Рисолаи жўғрофияи Русий», «Китобат-ул атфол» (1905), «Амалиёти ислом», «Тарихи ислом»; Ҳамзанинг «Қизил гул», «Пушти гул», Фитратнинг «Сарф», «Наҳв» сингари асарлари ана шундай асарлардандир. Жадидлар ҳаётимиздаги тараққиёт учун тўсиқ бўлаётган иллатларни фош қилиш, халқни уйқудан уйғотиш учун сахна асарлари ёзиб театр санъатини яратдилар. Бехбудий, Ҳамза сингари бир қатор адиблар илк ўзбек драмаларини ёзиб, уларни халқ олдида ўзлари намоиш этдилар. Омма ўртасида маърифатни кенг ёйиш учун фақат мактаблару театр кифоя қилмас эди. Дунё воқеаларидан кишиларни баҳраманд этмоқ, кундалик ҳаёт икир-чикирларини, турмуш янгиликлари ни эл ичида ёйиш учун матбуот ҳам зарур эди. Шунинг учун ҳам жадид намояндалари матбуотни ривожлантиришга алоҳида аҳамият бердилар. Туркистонда бир қанча номдаги газета ва журналлар нашр қилина бошлади. Матбуотнинг йўлга қўйилиши ўзбек адабий тилининг шаклланиши учун ҳам қулай имкон яратди. Аввало, жадидлар халқнинг маънавий мероси бўлган тил масаласига алоҳида эътибор бердилар. Улар дастлаб Исмоилбей Ғаспиралининг бутун туркий оламни бирлаштириш, туркий маданиятнинг обрўйини кўтариш, умум туркий адабий тил ва адабиётни яратиш ҳаракатида бўлдилар. Ана шу ғоя таъсирида бир қатор газета ва журналларда усмонли туркча ва татарча

элементлар аралаш бўлган бир тилда мақолалар кўплаб босила бошланди. Умумтуркий тилни яратиш га газета саҳифаларида тарғибот кучайди. Ана шундай жараёнда мактаблар учун ёзиладиган дарслик ва қўлланмалар қайси тилда бўлиши керак? Туркий тил ва адабиётни бирлаштириш тарафдорлари бўлган жадидларнинг бир гуруҳи дарслик ва қўлланмалар усмонли турк тилида бўлиш ини маъқулладилар. Бу ҳақда Фитрат қуйидагиларни ёзади: «... Мана шундай кулинч бир ҳолда қолган бурунги зиёлиларимиз: «тилимиз илмий, адабий бир тил эмас экан» деган кулинч бир қарашга келдилар. Мана шунинг билан мактабларимиз, ёзувларимиз усмонлича таъсири остида қолдилар. Матбуотимизга бир оз татарча ҳам қатнашиб қолди. Тошкентда очилган курсларда она тили сабоқлари учун берилган соатларнинг купроғи усмонличага берилди. Самаркандца очилган биринчи муаллимлар курсига эса она тили деган нарсa киритилмади. 1918 йилдаги Маориф шўроси нинг бир мажлисида ҳам ўткан йилдаги муаллимларнинг қурултойида шундай бир қарор берилган эди:

«Мактабларимизнинг ибтидоий уч йилида она тили ўзбекча ўқитулсин, ондан сўнг адабий умумий турк тили ўқитулсин!». Бунларнинг адабий умумий турк тили деганлари арабча қатнашган усмонлича эди» [1]. Бу ҳолат, табиий равиш да, жадидизмнинг бошқа вакиллари ўртасида эътироз туғдирди. Шунинг учун жадидизм кейинчалик икки оқимга - ўнг ва сўл оқимга бўлиниб кетди. Сўл оқим тарафдорлари «Чиғатой гурунги» номи остидаги тўғар акка бирлашдилар. Гурунг қатнаш чилари ўзбек адабий тили ва адабиётини ривож лантириш, ўзбек адабий тилини меёридан ортиб кетган араб ва форс сўзларидан тозалашни ўз олдиларига бош вазифа қилиб қўйдилар. Бу йўналиш га Абдурауф Фитрат раҳбарлик қилди. Гурунгнинг мақсади ҳақида Фитрат шундай ёзади:

«Сўнгралари ҳаёт мени пантуркизимда қотиб қолишга қуймади. Мен ўзбек миллатчисига айландим» [2] 17-18-йилларда Ўрта Осиёда пантуркизм ҳаракати кучаймоқда эди. Айниқса, Тошкентда пантуркизм фикри билан суғорилган турли тўдалар ташкил бўлди. Турк тиллари, турк адабиётини

бирл аш тириш шиори остида иш кўрилди. Мактабларда усмонли тили, усмонли адабиёти она тили дарслари ўрнида қабул қилинди. Мана шу ҳаракатга қарши ўзбек тили, ўзбек адабиёти шиорлари остида «Чигатой гурунги» таш кил қилинди. «Чигатой гурунги» ўзбек миллатчилигини, ўзбек тили, ўзбек адабиёти ш иорлари остида пантуркист тўдаларга ва шунга берилган ўнг жадиждларга қарши курашди. 1918 йилда ташкил этилган «Чигатой гурунги» ўз олдига қуйидаги вазифаларни қўйди: «Тилимизнинг тугал, юксак, санъаткор бир адабиёти бор. Тилимизнинг адабийлиги арабийликда эмас, ўзидадир. Шунинг тиргизмак керак: тилимизни ёт сўзлардан қўлдан келганча тозалаш керак; адабиётимизни кўсатмоқ учун бурунги санъаткор шоирларимизнинг ўлмаган ва ўлмас нарсалариндан фойдаланмоқ ҳам тараққий қилган улушлар томонидан орага солинган умумий асосларга эргашмак керакдир; тилимизнинг қоидаларини татарча ёхуд усмонийча қоида китобларидан эмас, тилимизнинг ўзидан олмоқ керак; шунинг учун халқ оғзидан юрган сўзларни, халқ адабиёти бўлган эртақлар, мақоллар, лапарларни йиғиб текширмак лозим; адабиёт ёзгучилик бўлгани учун ёзув қоидаларини, имлони ҳам тузатмак керак». «Чигатой гурунги» 30-йилларгача ўз фаолиятини давом эттирди. Фитратнинг таъкидлашича, «Бу вақтгача унинг ўз олдига қўйғон илмий юмушлари бажарилган эди». Фитрат гурунгининг раҳбари сифатида тўғарак олдига қуйилган вазифаларни бажаришда етакчилиқ қилди. У туркийлар жаҳон маданияти хазинасига ал-Беруний, ал-Хоразмий, ал-Фарғоний, Жалолиддин Румий, Бедил сингари буюк даҳоларни етказиб берганлиги, лекин бу даҳолар ўз асарларини она тилларида эмас, араб ва форс тилларида яратганликлари учун туркий тил имкониятлари очилмай қолганлиги, ҳазрат Навоий бу тилнинг кенг имкониятларга эга эканлигини ҳам бадиий, ҳам илмий асарлари билан исботлаб берганлиги, лекин ул ҳазратдан сўнг яна туркий тил эътиборсиз эканлигини, унинг тарихда бахтсиз бўлганлигини афсус-надомат билан тилга олади. Шунинг учун турк-ўзбек тилининг имкониятларини рўёбга чиқариш, ўзбек адабий тилининг меъёрларини белгилаш 20-30-йиллар учун

энг долзарб вазифа эди. Бу вазифани ечиш эса, энг аввало, матбуот зиммасига тушар эди. Чунки бу давргача Алишер Навоийнинг адабиёт оламидаги катта обрў-эътибори туфайли унинг асарига назиралар бағишлаш, тил услубига эргашиш натижасида классик ўзбек адабий тили вужудга келди. Назмий асарлар ана шу анъана асосида классик адабий тилда ёзилди. Бу адабий тил эса жонли ўзбек сўзлашув тилидан анча узилган, шунинг учун ҳам кенг халқ оммаси учун тушунарсиз эди. Бу тилни тушуниш учун маълум тайёргарликка эга бўлиш, мактабларда сабоқ олган бўлиш керак эди. Чўлпон Навойдан то Муқимийгача бир хиллик мавжуд эканлигини, шунинг учун «кўнгли бошқа нарса истаётганлиги», Абдулла Қодирийни ўқиб эса, ана шу бир хиллик йўқолаётганлигидан «кўнгли таскин топаётганлиги» ни баён қилади. Дарҳақиқат, 20-йилларда ўзбек адабий тилини жонли сўзлашув тилига яқинлаш тириш ҳаракати бошланди. Аш урали Зоҳирий бу ҳақда куйидагиларни ёзади: «... Тилимизни учга бўлиш мумкин: 1) жонли тил, 2) адабий тил, 3) илмий тил. Адабий тил билан илмий тил уртасида унча фарқ бўлмаса ҳам, жонли тил билан адабий тил орасида (ўсиш ва тараққий жиҳатидан) анча фарқ бор. Жонли тилнинг ҳам ўзига махсус кўб қимматли асарлари бордурким, уларнинг барчасига халқ адабиёти дейилур.

Бу (халқ адабиёти)- адабий ва илмий тилнинг асосидур. Асл табиий тил - сўзланатурғон тил, халқ тилидур. Ҳақиқат шундоқ бўлгани ҳолда, XV асрдан инқилобгача бўлғон даврда халқнинг сўзлашатурғон тили адиблар томонидан қўпол тил, кўча тили саналиб, адабий тилни унга яқинлаштириш-камчилик, халқ тилида ёзишлик-қўполлик, деб эътиқод этилган. Арабча, форсча луғатларни тикиштириш билан қаноатланмасдан, ҳатто тақрибларни ҳам арабча, форсча қилғонлар. Демак, араб, форс тиллари нахвий ёвдан ҳам тилимизга таъсир қилғон. Шунинг учун чиғатой (ўзбек) адабиёти усмонли адабиёти сингари халқдан узоқлаша бошлағон, оддий халқ уни англай олмағон. Уни бари ўкумишли, зиёли синф англай оладурғон бўлғон» («Адабий тил») Матбуот тили эса, жонли сўзлашувга асосланган янги ўзбек адабий тилининг шаклланишига кўпроқ хизмат қилиш и м у м к и н л и г и н и

матбуотни олд инроқ йўлга қўйган туркий қавмлар тажрибаларидан англадилар. Ашурали Зоҳирий бу ҳақда қуйидагиларни ёзади: «Татар қариндошларимизнинг ҳозирдоғи тил ва адабиётларини бундан ўн-ўн беш йил илгари адабиётларига татбиқ қилинса, қиёс қабул қилмаслик даражада аларнинг тилларини кенгаймоғи миллий ва она тилидаги газеталари билан бўлди. Демак, газета ва журналларнинг дунё аҳволидан ва бошқа тўғрilarидан халққа хабар бериб турмоғидан ва бошқа улуғ ва кўзга кўринмайдурғон бир фойдаси бўлурки, ул она тилининг кенгаймоғи ва мукаммаллашмоғидир» («Она тили»). Маҳмудхўжа Бехбудий ҳам адабий тилни меъёрлаштиришда матбуотнинг ролига катта баҳо бериб, қуйидагиларни ёзди:

«Матбуот майдонига биздан муқаддам отилган ва дўстлар ила жарида ва мақолаларга соҳиб бўлган ичкари Русия ва Кафказ мусулмонларини матбуот тили ва ҳам кўча тилига диққатлик кишига маълумдирки, матбуотлари кўча тилидан неча даража олийдир» («Тил масаласи»). Жаҳидларнинг тил масаласига алоҳида эътибор беришлари бежиз эмас эди. Чунки тил миллатнинг энг асосий белгиларидан биридир. Шунинг учун ҳам: «Қачонки, бир миллат тилини йўқотса, ўз динини ва миллатини йўқотур», дейди Ашурали Зоҳирий. Бехбудий муҳаррирлигидаги «Ойна» журнали тил масаласига алоҳида эътибор берди. Бу давр матбуотида тилимизни ажнабий сўзлардан имкон қадар тозалаш, ўз тилимизни чуқур ўрганиш ва унга меҳрмуҳаббат билан қарашга ундаш билан бирга, бошқа тил ларни ҳам, албатта, ўрганиш га даъват этилди. Хусусан, «Ойна» журналининг 1914 йил 31-сонида «С.А.» имзоси билан босилган «Ҳар миллат ўз тили ила фахр этар» мақоласида муаллиф шундай ёзади: «Агар тил ва адабиётимизни муҳофаза қилмай, анга ажнабий луғат ва сўзларни қўша берсак, бир оз замонада тил ва миллатимизни йўқотурмиз. Миллатимизни йўқотганда диёнатимиз ўз-ўзи ила, албатта, йўқолур... Бас, бизга тилимизни ажнабий сўзлардан муҳофаза қилмоқлик энг биринчи муҳим бир вазифадур». Ёки Абдулла Авлоний мазкур журнал 1913 йил 1-

сонида босилган «Икки эмас, тўрт тил лозим» мақоласида ёш ларни кўп тил бил иш га, араб, форс, турк тилини билиш билан бирга, албатта, Оврупо тилларини, хусусан, рус тилини ўрганишга чақиради. Бу тилларни қанча пухта билсак, аجدодларимиз қолдирган бой маданий меросдан шунчалик фойдаланиш имкониятига, бугунги дунё фан ва маданият янгиликларидан шунчалик баҳраманд бўлиш имкониятига эга бўлишимиз баён қилинади. Шундай қилиб, XIX аср охири, XX аср бошларида Марказий Осиёда, хусусан Ўзбекистонда зиёлилар ўртасида миллий ўз-ўзи ни англаш ҳисси кучайди. Миллий маданиятни ривожлантиришга, адабий тил билан жонли сўзлашув тилини яқинлаштиришга эътибор ортди. Ана шу ҳаракат туфайли тилшунослик масалаларига алоҳида аҳамият берилди.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Фитрат А. Ёпишмаган гажаклар. Абдурауф Фитрат. «Чин севги» тўплами. Т., Гафур Ғулом, 1996, 246-бет.
2. Фитрат. 1921 йил тил на имло қурултойида сўзлаган нутқ. 1921 йил тил ва имло қурултойининг чиқарган қарорлари. Г, 1922, 35-40- бетлар.
3. Komilovich, R. A. (2026). NOSIR AL-MUTARRIZIYNING “RISALATUN FIN-NAHV” ASARIDA SO ‘Z TURKUMLARI TASNIFI VA ULURNING LINGVISTIK MEZONLARI. Innovation and development, 4(5), 339-343.
4. Jurayeva, N., Küçük, S., Soyer, A., & n Kaba, H. (2025). Xorazm Shevalari O ‘g ‘uz Lahjasi Leksikasında Murakkab Tarkibli Dialektal Birliklarning O ‘rni1.
5. Jurayeva, N., Sultanov, R., Abdullayeva, S., & Rakhimjonova, V. (2020). Systematization of word combinations in the uzbek language. Sci. World, 6, 65-68.
6. Botirova, S. I. THE EFFECT OF CLUSTER TENDENCIES ON INTEGRATIONAL PROCESSES OF CONTINUOUS EDUCATION.
7. Botirova, S. (2021). ВОЗМОЖНОСТИ ХУДОЖЕСТВЕННОГО ЧТЕНИЯ. Журнал иностранных языков и лингвистики, 2(4).
8. Dildora, I. (2023). TECHNOLOGIES FOR THE FORMATION OF

INTELLIGENCE AND THE MANIFESTATION OF TALENT OF PRIMARY SCHOOL STUDENTS.

9. Inomjonovna, I. D., & Husanova, U. (2025, May). ALISHER NAVOIY ASARLARIDA TILNING PAYDO BO 'LISHIGA OID QARASHLAR. In *Conferences* (Vol. 1, No. 1, pp. 162-164).
10. Ibragimova, D. I. TERMINOLOGY OF HISTORICAL PROSE AND THE GENRE ISSUE IN UZBEK LITERARY STUDIES.
11. Isoxonovich, M. X. (2022). Middle Ages Movarounnahr Rulers in the Views OF Researchers. *European Journal of Innovation in Nonformal Education*, 2(6), 134-136.
12. Xujayev, M. I. (2018). THE COVERAGE OF THE PROBLEM OF NATIONALARITY AND ITS ROLE ON THE PRESENT DAY IN AHMAD ZAKI VALADI'S WORK. *Мировая наука*, (6 (15)), 61-63.
13. Хужаев, М. И. (2018). АҲМАД ЗАКИ ВАЛИДИЙНИНГ ДИНИЙ-ФАЛСАФИЙ МЕРОСИНИНГ ИЛДИЗЛАРИ. In *Инновационные подходы в современной науке* (pp. 177-182).
14. Khujaev, M. (2024). AHMED ZAKI: ON THE IDEAS OF THE PHILOSOPHY OF HISTORY. *Экономика и социум*, (1 (116)), 235-239.